
Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

«Το μάνλιχερ και την λόγχην αντικαθιστά το ψηφοδέλτιον και η πέννα»

Κατερίνα Δέδε

doi: [10.12681/mnimon.44988](https://doi.org/10.12681/mnimon.44988)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δέδε Κ. (2025). «Το μάνλιχερ και την λόγχην αντικαθιστά το ψηφοδέλτιον και η πέννα»: Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920. *Μνήμων*, 42, 109–128. <https://doi.org/10.12681/mnimon.44988>

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ

«ΤΟ ΜΑΝΛΙΧΕΡ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΟΓΧΗΝ ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΑ ΤΟ ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΟΝ ΚΑΙ Η ΠΕΝΝΑ». Η ΨΗΦΟΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1920*

Στις 25 Αυγούστου 1920, στην πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ανήγγειλε την από καιρό αναμενόμενη διεξαγωγή εκλογών.¹ Δύο ημέρες αργότερα, ο υπουργός Εσωτερικών Κωνσταντίνος Ρακτιβάν κατέθεσε στη Βουλή, ως κατεπείγον, το νομοσχέδιο «περί ψηφοφορίας των εν εκστρατεία ευρισκομένων αξιωματικών και οπλιτών του κατά γην και θάλασσαν στρατού». Το νομοσχέδιο επιχειρούσε να διαχειριστεί ένα μείζον ζήτημα, εκείνο της συμμετοχής του «μάχιμου πληθυσμού» στις εκλογές,² το οποίο η κυβέρνηση Δ. Γούναρη είχε παραγνωρίσει το 1915, με αποτέλεσμα την αποχή του Κόμματος Φιλελευθέρων (ΚΦ) από τις εκλογές του Δεκεμβρίου.³

* Το παρόν κείμενο αποτελεί οφειλή, από το 2022, στον απόντα –αλλά πάντοτε παρόντα– Ηλία Νικολακόπουλο.

1. Η θητεία της Βουλής των Λαζάρων είχε παραταθεί κατά πολύ με αλληπάλλληλα Βασιλικά Διατάγματα, εν αναμονή της υπογραφής συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία. Η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε επικαλεστεί, αρχικά, ανάλογα παραδείγματα χωρών που είχαν αναβάλει τις εκλογές, όσο διαρκούσε ο Μεγάλος Πόλεμος, αξιοποιώντας κυρίως την περίπτωση της Γαλλίας. Βλ. «Αιτιολογική έκθεση του διατάγματος περί παρατάσεως της διαρκείας της Κ' Περιόδου της Βουλής», ΦΕΚ 115/1919. Τον Αύγουστο, ωστόσο, του 1920, η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα –με εξαίρεση το νεοσύστατο Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων– που δεν είχε διεξαγάγει ακόμα εκλογές.

2. Είχε προηγηθεί ανάλογη ρύθμιση με τη «Representation of the People Act» του 1918, βάσει της οποίας οι αξιωματικοί και στρατιώτες που βρίσκονταν εκτός Ηνωμένου Βασιλείου είχαν αποκτήσει δικαίωμα επιστολικής ή δι' αντιπροσώπου ψήφου, βλ. Frederic A. Ogg, «The British Representation of the People Act», *The American Political Science Review* 12/3 (1918), σ. 498-503· Δημοσθένης Χ. Δώδος, *Νεωτεριότητα και εκλογικά δικαιώματα*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 95-96.

3. Βλ. διάγγελμα Ελ. Βενιζέλου για την αποχή από τις εκλογές του Δεκεμβρίου, όπως δημοσιεύεται στην εφ. *Πατρίς*, 9.11.1915.

Το νομοσχέδιο της κυβέρνησης Βενιζέλου έδινε τη δυνατότητα στους υπηρετούντες στο μέτωπο της Θράκης και της Μικράς Ασίας αξιωματικούς, υπαξιωματικούς, οπλίτες και χωροφύλακες των κλάσεων έως το 1918, να ψηφίσουν υποψήφιους της εκλογικής περιφέρειας στην οποία ήταν εγγεγραμμένοι. Όπως σημειωνόταν στην αιτιολογική έκθεση, οι διατάξεις του νομοσχεδίου υπαγορεύονταν «εκ των εξαιρετικών όρων υφ' ους μέλλει να διεξαχθή η ψηφοφορία εν στρατιωτικούς καταυλισμοίς».⁴ Είναι φανερό πως η διεξαγωγή εκλογών στο Μέτωπο ήταν ένα δύσκολο και σύνθετο εγχείρημα,⁵ καθώς απαιτούσε νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες θα συνδύαζαν τις συνταγματικές επιταγές, την ισχύουσα εκλογική νομοθεσία, με τροποποιήσεις που υπαγορεύονταν από τις ειδικές συνθήκες, χωρίς επίσης να παραγνωρίζεται η δομή και το ιδιαίτερο πλαίσιο λειτουργίας του στρατού, ο οποίος θα αναλάμβανε για πρώτη φορά τη διεξαγωγή εκλογών.

Με βάση το σχέδιο νόμου οι εκλογές στο Μέτωπο (Μικράς Ασίας και Θράκης) θα διενεργούνταν την ίδια ημέρα με εκείνες στην ελληνική επικράτεια, σε εκλογικά τμήματα καθορισμένα από τον αρχηγό του στρατού. Η ψηφοφορία θα γινόταν για πρώτη φορά με ψηφοδέλτια στα οποία θα αναγράφονταν όλοι οι υποψήφιοι κάθε εκλογικής περιφέρειας. Τα ψηφοδέλτια καθώς οι αντίστοιχοι φάκελοι θα τυπώνονταν από το Υπουργείο Εσωτερικών.⁶ Οι εκλογείς του Μετώπου θα λάμβαναν από την προηγούμενη της ψηφοφορίας τον φάκελο και το ψηφοδέλτιο της εκλογικής τους περιφέρειας και θα διέγραφαν τους υποψηφίους που καταψήφιζαν (κατ' αναλογία με το όχι του σφαιριδίου) αφήνοντας («λευκούς») τους υποψηφίους που ψήφιζαν. Κάθε ψηφοφόρος θα παρέδιδε τον κλειστό φάκελό την ημέρα των εκλογών στην εφορευτική επιτροπή του αντίστοιχου τμήματος (αποτελούμενη από τρεις αξιωματικούς και έναν υπαξιωματικό), η οποία θα κατέγραφε τα στοιχεία των ψηφισάντων σε σχετικό κατάλογο. Μετά το πέρας της ψηφοφορίας η εφορευτική επιτροπή θα χώριζε τους φακέλους ανά εκλογική περιφέρεια και θα τους απέστειλε συσκευασμένους στον διοικητή του Σώματος στο οποίο ανήκε η μονάδα, και αυτός με τη σειρά του θα τους προωθούσε στους δικαστικούς επόπτες. Διορισμένοι

4. Βλ. Αιτιολογική έκθεση νομοσχεδίου, σ. 1. Ευχαριστώ θερμά το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής για τον εντοπισμό της συγκεκριμένης έκθεσης στο Αρχείο λυτών εγγράφων και την παραχώρηση ψηφιακού αντιγράφου της.

5. «Δυσχερέστατον», το χαρακτήρισε ο Κ. Ρακτιβάν, βλ. *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής* (στο εζής *ΕΣΒ*), Συνεδρίαση 73η, 27.8.1920, σ. 1068.

6. Στο εξωτερικό των φακέλων θα ήταν τυπωμένη η εκλογική περιφέρεια, στην οποία αντιστοιχούσε το ψηφοδέλτιο. Το νομοσχέδιο προέβλεπε επίσης τη χρήση χειρόγραφου ψηφοδελτίου, σε περίπτωση έλλειψης έντυπων.

οι τελευταίοι στη Σμύρνη και την Αδριανούπολη, αντίστοιχα, είχαν την εποπτεία των ανά εκλογική περιφέρεια επιτροπών καταμέτρησης ψήφων.⁷ Οι συγκεκριμένες επιτροπές θα κατέγραφαν σε πίνακα τον αριθμό ψήφων κάθε υποψηφίου και θα συνέτασσαν πρακτικό το οποίο και θα υπέγραφαν. Τέλος, ο πρόεδρος κάθε επιτροπής θα ανακοίνωνε το αποτέλεσμα στον πολιτικό αντιπρόσωπο της κυβέρνησης (τους ύπατους αρμοστές Αριστείδη Σπεργιάδη στη Μικρά Ασία και Αντώνιο Σαχτούρη στη Θράκη) και στο Πρωτοδικείο της οικείας εκλογικής περιφέρειας. Η διαδικασία θα ολοκληρωνόταν από τα Πρωτοδικεία, τα οποία θα πρόσθεταν τις ψήφους του Μετώπου σε εκείνες των πολιτών και θα ανακήρυσσαν τους βουλευτές.

Η χρήση του ψηφοδέλιου υπαγορεύθηκε κυρίως από τις ειδικές συνθήκες –τόσο για οικονομικούς όσο και για πρακτικούς λόγους– και δευτερευόντως αποτέλεσε πολιτική επιλογή για τη διασφάλιση του αδιάβλητου των εκλογών.⁸ Η καινοτομία αυτή όμως ερχόταν σε αντίφαση με τις υπόλοιπες διατάξεις του νομοσχεδίου, καθώς απουσίαζαν θεσμικές εγγυήσεις που διασφάλιζαν το αδιάβλητο και απρόσκοπτο των εκλογών ήδη από τον 19ο αιώνα: ορισμός εφορευτικής επιτροπής κατόπιν κλήρωσης, παρουσία δικαστικού αντιπρόσωπου σε κάθε εκλογικό τμήμα, επικυρωμένοι εκλογικοί κατάλογοι, κάλπη σφραγιζόμενη πριν την έναρξη της ψηφοφορίας, καταμέτρηση στο εκλογικό τμήμα αμέσως μετά το πέρας της ψηφοφορίας και, τέλος, δυνατότητα υποβολής ενστάσεων επί της εκλογής.⁹

Κατά τη συζήτηση στη Βουλή, ο πρωθυπουργός υπενθύμισε για μία ακόμη φορά τον αποκλεισμό των στρατεύσιμων από τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου 1915¹⁰ και υπεραμύνθηκε των εκλογών στο Μέτωπο. Ωστόσο,

7. Οι επιτροπές απαρτιζόνταν από έναν δικαστικό υπάλληλο ή έναν αξιωματικό, έναν διοικητικό υπάλληλο οριζόμενο από τον πολιτικό αντιπρόσωπο της κυβέρνησης και έναν αξιωματικό οριζόμενο από τον φρούραρχο της πόλης, όπου έδρευε η επιτροπή. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο, κατά τη διαδικασία καταμέτρησης των ψήφων μπορούσε να παρίσταται αντιπρόσωπος των «πολιτικώς ομοφρόνων υποψηφίων».

8. Η κατασκευή καλπών από λευκοσίδηρο, μολύβδινων σφαιριδίων κ.λπ., η συσκευασία και αποστολή τους στα σημεία του μετώπου της Μικράς Ασίας και της Θράκης, όπου βρισκόταν ο ελληνικός στρατός, είχε πολύ μεγάλο οικονομικό κόστος και ήταν πρακτικά ανέφικτη σε τόσο σύντομο διάστημα. Τους «πρακτικούς λόγους» τόνισε ο Ελ. Βενιζέλος κατά τη συζήτηση στη Βουλή, βλ. *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση 78η, 2.9.1920, σ. 1129-1130.Ο Κ. Ρακτιβάν υποστήριξε ότι το ψηφοδέλτιο ήταν ο πλέον αδιάβλητος τρόπος και υπερείχε κατά πολύ του σφαιριδίου.

9. Για την οργάνωση και τις εγγυήσεις της εκλογής, όπως ρυθμίστηκε τον 19ο αιώνα και σε μεγάλο βαθμό ίσχυσε και τον 20ό, βλ. Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909*, Αθήνα 2003, σ. 256-278.

10. «[...] νομίζετε ότι αι εκατόν χιλιάδες Ελλήνων πολιτών, τους οποίους θα

επιφυλάξεις εξέφρασαν οι συμμετέχοντες βουλευτές της μετριοπαθούς αντιπολίτευσης Δημήτριος Χρυσοστάλης και Γεώργιος Πωπ.¹¹ Ο πρώτος επισήμανε ότι, εάν το αποτέλεσμα των εκλογών του Μετώπου ερχόταν σε αντίθεση με εκείνο της ελληνικής επικράτειας, θα δημιουργούνταν υπόνοιες περί «αλλοιώσεως της ψήφου».¹² Ο Γ. Πωπ υποστήριξε επίσης ότι θα μπορούσαν να δημιουργηθούν υπόνοιες νοθείας και τάχθηκε συνολικά εναντίον της διεξαγωγής εκλογών στο Μέτωπο, προκειμένου να μην αποσπαστεί ο στρατός από το πολεμικό του έργο.¹³ Οι παραπάνω επιφυλάξεις απείχαν πολύ από την ανακοίνωση που είχε εκδώσει νωρίτερα το Συμβούλιο της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως, καταγγέλλοντας την «έναρξιν των πράξεων νοθείας [...] που εννοεί να ενασκήση η Κυβέρνησις επί του αποτελέσματος των προσεχών εκλογών».¹⁴ Στην ίδια κατεύθυνση είχε κινηθεί και ο αντιπολιτευτικός Τύπος, με την *Καθημερινή* να καταγγέλλει, επιπλέον, «πειθαναγκασμό» του στρατεύματος «να υμνή τον αρχηγόν του κόμματος των Φιλελευθέρων και ν' ακούη καθ' εκάστην "θεωρίας" βενιζελικάς», κάνοντας λόγο για προπαγάνδα και άσκηση πίεσης στους οπλίτες από βενιζελικούς αξιωματικούς.¹⁵

Ο νόμος 2484/1920 είχε επιμέρους διαφοροποιήσεις από το αρχικό σχέδιο, όχι όμως ουσιαστικές αλλαγές. Στους εκλογείς συμπεριλαμβανόταν πλέον και η κλάση του 1919, οι εκλογές θα διενεργούνταν με παρουσία δι-

στερήσωμεν της ψήφου των δεν θα εξεγείροντο εις τα αισθήματά των εάν απεφασίζαμεν να ρυθμίσωμεν τα ζητήματα και τα εσωτερικά και τα εξωτερικά, άνευ της ψήφου αυτών;», *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση 78η, 2.9.1920, σ. 1132 [564].

11. Όσοι βουλευτές της αντιπολίτευσης είχαν συμμετάσχει στις εργασίες της Βουλής των Λαζάρων, απείχαν από τον Μάιο του 1919, όποτε έληγε τυπικά η θητεία της Βουλής. Ο Δ. Χρυσοστάλης είχε συνταχθεί με τον Κωνσταντίνο Ζαβιτζιάνο, διαφωνώντας με την εσωτερική πολιτική του ΚΦ, και ο Γεώργιος Πωπ εντασσόταν στην ομάδα του Νικόλαου Δημητρακόπουλου.

12. Προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της εκλογικής διαδικασίας, ο ίδιος κατέθεσε τροπολογία σχετικά με τον διορισμό των δικαστικών αντιπροσώπων, η οποία έγινε δεκτή, *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση 78η, 2.9.1920, σ. 1130-1131.

13. «Μία τοιαύτη ψηφοφορία θα φέρη αναστάτωση εις το στράτευμα, δεν θα αποκλεισθή παρ' όλας τας παρεχομένας εγγυήσεις η υπόνοια περί μη ελευθέρας εκδηλώσεως του φρονήματος των στρατιωτικών», *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση 78η, 2.9.1920, σ. 1132 [564]. Οι επικείμενες εκλογές αξιοποιήθηκαν από τον τουρκικό στρατό με τη ρίψη πολιτικών προκηρύξεων στην Προύσα, βλ. ΓΑΚ / Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, φάκ. 498, Ανακρινωθέν Γενικού Στρατηγείου, 17.10.1920.

14. Βλ. *Καθημερινή*, 30.8.1920. Η ίδια εφημερίδα σημείωνε σε κύριο άρθρο της, λίγες μέρες νωρίτερα, πως «ουδεμία υφίσταται εγγύησις αμερολήπτου διεξαγωγής των εκλογών», βλ. *Καθημερινή*, 24.8.1920.

15. *Καθημερινή*, 30.8.1920.

καστικού –τουλάχιστον στα εκλογικά τμήματα των συνταγμάτων– καθώς και εκλογικών αντιπροσώπων, και, τέλος, σε κάθε εκλογικό τμήμα θα υπήρχε κάλπη.¹⁶ Μετά το τέλος της ψηφοφορίας, οι κάλπες, οι κατάλογοι με τα στοιχεία των ψηφισάντων και το πρακτικό εκλογής θα αποστέλλονταν στις αρμόδιες επιτροπές, οι οποίες αρχικά θα κατέτασσαν τους φακέλους ανά εκλογική περιφέρεια και στη συνέχεια θα προχωρούσαν στην καταμέτρηση. Παρά τις όποιες αλλαγές, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι διατηρούνταν περιθώρια αυθαιρεσιών κυρίως λόγω της έλλειψης εκλογικών καταλόγων,¹⁷ της μη απαραίτητης παρουσίας δικαστικού και της σύνθεσης εφορευτικών επιτροπών (αποτελούμενων μόνο από αξιωματικούς), τα οποία έμενε να αποδειχθεί στην πράξη κατά πόσο θα επηρέαζαν την εκλογική διαδικασία.

Προεκλογικά

Η προεκλογική δραστηριότητα στο Μέτωπο απαγορευόταν ρητά, ενώ κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου ένταση είχε προκληθεί μεταξύ του βουλευτή του ΣΕΚΕ Αλβέρτου Κουριέλ και του Ελ. Βενιζέλου σχετικά με την απαγόρευση αντιπολιτευτικών εφημερίδων στο Μέτωπο –εν προκειμένω του *Ριζοσπάστη*.¹⁸ Παρά την απαγόρευση της προεκλογικής δραστηριότητας, φαίνεται όμως πως η κυβέρνηση είχε περιθώρια πολιτικής παρέμβασης μέσω της ηγεσίας του στρατού. Στην κατεύθυνση αυτή ο Ελ. Βενιζέλος έστειλε τον Σπυρίδωνα Σίμο¹⁹ στη Σμύρνη να συζητήσει με τον Α. Παρασκευόπουλο «τας ανησυχίας ας έχομεν διά την ψηφοφορίαν του

16. Η κάλπη, ξύλινη ή εκ λευκοσιδήρου, θα έπρεπε να είναι «κλειομένη ασφαλώς διά κλείθρου» και όχι διά «ισπανικού κηρού» (βουλοκέρι), όπως συνηθιζόταν, το οποίο διασφάλιζε ότι, μέχρι να ξεκινήσει η καταμέτρηση, θα παρέμενε σφραγισμένη.

17. Ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 126, αναφέρει πως «οι στρατιωτικοί θα ψήφιζαν με ειδικούς εκλογικούς καταλόγους». Παρότι ειδικοί εκλογικοί κατάλογοι στρατιωτών καταρτίζονταν πάντα ενόψει εκλογών, σε ό,τι αφορά τις εκλογές του Μετώπου δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ειδικούς καταλόγους.

18. *ΕΣΒ*, Συνεδρίαση 78η, 2.9.1920, σ. 1133-1134. Παρότι το ερώτημα του Κουριέλ αφορούσε τον *Ριζοσπάστη*, ο πρωθυπουργός δήλωσε πως συνολικά η κυκλοφορία των εφημερίδων στο Μέτωπο ήταν αρμοδιότητα του Αρχιστράτηγου Λεωνίδα Παρασκευόπουλου. Φαίνεται πάντως πως ορισμένες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες κυκλοφόρησαν κάποιο διάστημα στο μέτωπο της Μικράς Ασίας, καθώς στις 28 Οκτωβρίου το Γενικό Επιτελείο ανακοίνωσε την κατάσχεση και απαγόρευση της *Καθημερινής* και της *Πρωινής* για λόγους «υπερτάτης εθνικής ανάγκης», βλ. *Κόσμος* (Σμύρνη), 29.10.1920.

19. Ο Σπ. Σίμος ήταν εκδότης της εφ. *Πατρίς* –ημιεπίσημου οργάνου έκφρασης του ΚΦ– και στέλεχος του κόμματος.

μετώπου», ζητώντας από τον Αρχιστράτηγο να λάβει «τα ενδεικνυόμενα μέτρα».²⁰ Ανταποκρινόμενος πιθανόν στην παραπάνω οδηγία, ο Λ. Παρασκευόπουλος επιθεώρησε πριν τις εκλογές τις μεραρχίες και «καταλλήλως ανέπτυξε την σημασίαν των εκλογών αυτών» και τους «κινδύνους» στους οποίους εκτίθετο το έργο του στρατού, ωστόσο, όπως σημειώνει, «δεν ωμίλησα κομματικώς υπέρ της πολιτικής του Βενιζέλου».²¹ Στο μέτωπο της Θράκης, από την άλλη, ο Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης δεν είχε τα χρονικά περιθώρια ενδεχομένως για αντίστοιχες επιθεωρήσεις, ωστόσο είχε ούτως ή άλλως απαγορεύσει στην αντιπολίτευση οποιαδήποτε πολιτική δράση.²² Θεωρούνταν μάλλον δεδομένο πως οι 35.000 ψηφοφόροι του μετώπου της Θράκης «πρόκειται να εγκρίνουν την πολιτικήν η οποία τους έφερε νικητάς μέχρι των τειχών του Βυζαντίου».²³

Η προβλεπόμενη από τον νόμο μετάβαση εκλογικών αντιπροσώπων της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης (ΗΑ) στο Μέτωπο δεν εξελίχθηκε απρόσκοπτα. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του φιλοκυβερνητικού Τύπου, οι δεκαοκτώ αντιπρόσωποι της ΗΑ στα εκλογικά τμήματα του θρακικού μετώπου δεν κατόρθωσαν να προχωρήσουν πέρα από το Οξιλάρ και επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη.²⁴ Η «πολυμελής αντιπροσωπεία της αντιπολιτεύσεως» που έφτασε στη Σμύρνη, αποδοκιμάστηκε, ενώ ακόμα βρισκόταν στο πλοίο, από πολίτες και αξιωματικούς, και μόνο μετά από παρέμβαση του Αριστείδα Στεργιάδη κατάφερε να αποβιβαστεί με την προστασία της αστυνομίας,²⁵ ωστόσο τελικά φαίνεται πως αποχώρησε.

20. Βλ. Αποθετήριο Ν. Σ. Παντελάκη / Αρχείο Αλέξανδρου Διομήδη, έγγρ. FO01-SF1-SE008-FI008-IT0005, επιστολή Βενιζέλου προς Παρασκευόπουλο, 20.10.1920. Αποσπάσματα της επιστολής δημοσιεύονται στο Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της μεγάλης Ελλάδας. Γεγονότα και επανεκτιμήσεις*, τ. Γ', Αθήνα 2024, σ. 610-611.

21. Βλ. Λεωνίδα Ι. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τ. Β', Αθήνα 1934, σ. 370. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «ίσως είπωσι τίνες ότι ο Αρχηγός του Στρατού μετέβη ίνα υποστηρίξη πολιτικήν μερίδα».

22. Ακόμα και στις εκλογικές περιφέρειες της Θράκης, ο Ζυμβρακάκης δεν είχε επιτρέψει στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση να παρουσιάσει συνδυασμούς. Βλ. Γιάννης Ν. Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923)*, Αθήνα 2013, σ. 174-175.

23. *Πατρίς*, 23.10.1920.

24. *Μακεδονία*, 1.11.1920. Το Οξιλάρ ήταν οικισμός της μετέπειτα κοινότητας Γαλάνης του νομού Ξάνθης.

25. Μιχάλη Α. Ροδάς, *Η Ελλάδα στην Μικράν Ασίαν (1918-1922). Ιστορία γραμμένη από τον διευθυντή του γραφείου τύπου και της λογοκρισίας της Αρμυστείας Σμύρνης*, Αθήνα 1950, σ. 186-187. Παρότι ο ίδιος κάνει λόγο για «ευρείαν

Μάλιστα, ο επιτελάρχης Θεόδωρος Πάγκαλος με τηλεγράφημά του την παραμονή των εκλογών κατήγγελλε ότι η αποχώρηση («ποκρύπτει υστεροβούλους ενστάσεις περί δήθεν επεμβάσεων κατ' αυριανήν ψηφοφορίαν».²⁶

Στο μεταξύ, στις 26 Οκτωβρίου το Υπουργείο Στρατιωτικών είχε ανακοινώσει πως στο τέλος του μήνα θα απολυόταν η κλάση του 1915. Η επιλογή της 31ης Οκτωβρίου, παραμονής των εκλογών, έδωσε την ευκαιρία στην ΗΑ να καταγγείλει την κυβέρνηση για «κακοήθη εκλογικά τεχνάσματα»,²⁷ με στόχο τη νόθευση του αποτελέσματος. Η αντιπολίτευση υποστήριζε ότι η απόλυση γινόταν σκόπιμα την παραμονή των εκλογών, προκειμένου οι έφεδροι να μην έχουν τη δυνατότητα να ψηφίσουν, μιας και ως πολίτες δεν θα είχαν δικαίωμα ψήφου στο Μέτωπο αλλά δεν θα είχαν προλάβει επίσης και να μεταβούν στον τόπο καταγωγής τους για να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα. Προκειμένου να κατευναστούν οι αντιδράσεις, δύο ημέρες αργότερα, με διαταγή του Λ. Παρασκευόπουλου, όσοι απολύονταν, καθώς και όσοι βρισκόνταν σε άδεια, θα μπορούσαν να ψηφίσουν στο εκλογικό τμήμα του Φρουραρχείου Σμύρνης, ενώ αντίστοιχη διαταγή εκδόθηκε και από τον Επ. Ζυμβρακάκη για το μέτωπο της Θράκης.²⁸

Επιπλέον, ορισμένες μετακινήσεις στρατιωτικών μονάδων από και προς το Μέτωπο φαίνεται πως δεν ήταν άσχετες με τις εκλογές. Η μετακίνηση της μεραρχίας Κρήτης από την Αθήνα στο μέτωπο της Θράκης και η αντικατάστασή της από «μεραρχία βασιλοφρόνων της αυτής περίπου δυνάμεως (7-8.000 ανδρών)», αναφέρεται από τον Περικλή Αργυρόπουλο.²⁹

προπαγάνδαν μεταξύ του στρατού διά την καταψήφισιν του Βενιζέλου», οργανωμένη από «απεσταλμένους του Βασιλικού κόμματος», απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά για την παρουσία τους σε κάποιο εκλογικό τμήμα. Ο τότε αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Α. Σπυρίδωνος, *Πόλεμος και ελευθερία. Η μικρασιατική εκστρατεία όπως την είδα*, Αθήνα 1957, σ. 104 (όπως παρατίθεται στο Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015, σ.194), αναφέρει επίσκεψη εκπροσώπων της ΗΑ στο μέτωπο Μικράς Ασίας, που είχε ως αποτέλεσμα να συγχροτηθούν πυρήνες βασιλοφρόνων. Τέλος, ο Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 612-613, αναφέρεται επίσης σε επιτροπές της ΗΑ αλλά και του ΣΕΚΕ, που «επισκέφτηκαν τους στρατώνες και εκφώνησαν λόγους, όπου αμφότεροι εκφώνησαν λόγους υπέρ των κομμάτων τους». Στον Τύπο, ωστόσο, της περιόδου σημειώνεται η επιστροφή όλων των εκλογικών αντιπροσώπων.

26. *Πατρίς*, 1.11.1920.

27. *Εσπερινή*, 27.10.1920.

28. *Πατρίς*, 30.10.1920 και *Κόσμος*, 1.11.1920.

29. Βλ. Περικλής Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', Αθήνα 1970, σ. 297. Η μετακίνηση της μεραρχίας επιβεβαιώνεται και από τον Τύπο της εποχής, βλ. ενδεικτικά *Πατρίς*, 31.10.1920.

Ο ίδιος υποστηρίζει πως η μετακίνηση ήταν «λάθος» που συντέλεσε στην ήττα του ΚΦ,³⁰ ωστόσο, φαίνεται πως η μετακίνηση έγινε ακριβώς για να ευνοηθεί εκλογικά το κυβερνών κόμμα. Η φιλοβενιζελική μεραρχία Κρήτης οδηγήθηκε στο μέτωπο της Θράκης, όπου οι έφεδροι θα είχαν δικαίωμα ψήφου, ενώ η «βασιλόφρων» μεταφέρθηκε στην Αθήνα, οπότε ευρισκόμενη εκτός Μετώπου, δεν είναι σαφές αν θα είχε δικαίωμα να ψηφίσει. Φαίνεται πως μετακινήσεις μεγάλου αριθμού στρατιωτών προκαλούσαν πολιτικά στοχευμένες αυξομειώσεις στο εκλογικό σώμα του εν εκστρατεία στρατού. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι στοχευμένες μετακινήσεις δεν περιορίστηκαν στον στρατό, καθώς οργανώθηκαν αντίστοιχες πολιτών από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη σε συγκεκριμένες εκλογικές περιφέρειες της χώρας (Αττικοβοιωτία, Αργολιδοκορινθία, Κυκλάδες, Μυτιλήνη, Θεσσαλονίκη).³¹ Μάλιστα, για τον σκοπό αυτό είχε συγκροτηθεί «Επιτροπή των Φιλελευθέρων επί της αποστολής ψηφοφόρων εκ των Ελλήνων πολιτών Κωνσταντινουπόλεως», η οποία εξέδιδε πιστοποιητικά μετάβασης των ψηφοφόρων στην Ελλάδα.³² Παρότι οι οργανωμένες από τα κόμματα μεταφορές εκλογέων αποτελούσαν συνήθη πρακτική, στις συγκεκριμένες εκλογές οργανώθηκε μετακίνηση πολιτών από περιοχές έξω από το κράτος, με στόχο την εκλογική «ενίσχυση» του ΚΦ σε περιφέρειες για τις οποίες υπήρχε ανησυχία για το εκλογικό αποτέλεσμα.³³

Εκλογικά

«Το μάνλιχρ και την λόγχην σήμερον αντικαθιστά το ψηφοδέλτιον και η πέννα, και τον εχθρόν αντιπροσωπεύει η αντίδρασις», έγραφε η εφη-

30. Ο ίδιος σημειώνει πως η μεραρχία Κρήτης είχε εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους Αθηνών-Πειραιώς «φροντίδι του Μιλτιάδου Νεγρεπόντη», προέδρου της Λέσχης Φιλελευθέρων, και η μετακίνηση κόστισε εκλογικά στην Αττικοβοιωτία. Η εγγραφή της μεραρχίας Κρήτης στους εκλογικούς καταλόγους δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Σε κάθε περίπτωση, κάτι τέτοιο θα αποτελούσε προσπάθεια νόθευσης του αποτελέσματος στην Αττικοβοιωτία.

31. *Κόσμος*, 28.10.1920. Το κόστος των μετακινήσεων καλυπτόταν από τον Σύλλογο «Καρτερία». Βλ. επίσης Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Ο Βενιζέλος*, ό.π., σ. 608-609.

32. ΓΑΚ, Κ289, Επιτροπή Φιλελευθέρων Κωνσταντινουπόλεως, πιστοποιητικό Αλέξανδρου Καπάταη.

33. Ο Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 484, κάνει λόγο για «εγγραφή χιλιάδων στρατιωτών και “προσφύγων”, μεταφερόμενων “εθελοντικώς” με πλοία από τη Μικρά Ασία, στα μητρώα του νομού Αττικοβοιωτίας, όπου ο βενιζελισμός κινδύνευε».

μερίδα *Κόσμος* της Σμύρνης την ημέρα των εκλογών.³⁴ Η εκλογική διαδικασία περιγραφόταν με όρους πολεμικής σύρραξης, όπου μαχόταν το ΚΦ εναντίον της ΗΑ, που εκπροσωπούσε τον εχθρό, αποτυπώνοντας το διπολικό σχήμα στην πιο ακραία του μορφή. Η ίδια εφημερίδα την επομένη των εκλογών δημοσίευε ρεπορτάζ από την ψηφοφορία στη Σμύρνη, το κλίμα ενθουσιασμού υπέρ της «Άγκυρας» –καρφίτσωμένης μάλιστα σε χιτώνια πολλών στρατιωτών, οι οποίοι προσέρχονταν σε παράταξη να ψηφίσουν υπό τις επευφημίες του συγκεντρωμένου πλήθους. Ανάλογο κλίμα από τη Νικομήδεια, έδρα του 16ου συντάγματος της μεραρχίας Μαγνησίας, μετέφερε ο δημοσιογράφος Κώστας Μισαηλίδης: «Προσμένουν τραγουδώντας και με το ψηφοδέλτιο στο χέρι. Αράδα λευκό για την Άγκυρα! φωνάζει ένας φαντάρος».³⁵ Η προβαλλόμενη από τον Τύπο πολιτική ομοφωνία του στρατεύματος ανταποκρινόταν ωστόσο στην πραγματικότητα; Η απόκτηση –μέσω αγοράς ή διανομής– του σήματος του ΚΦ και η δημόσια επίδειξή του στο χιτώνιο των στρατιωτών, καθώς και η επευφημία υπέρ του ίδιου κόμματος, παραμένει ασαφές κατά πόσο αποτελούσε έκφραση πολιτικής προτίμησης ή στρατιωτικής πειθαρχίας.

Τα ημερολόγια στρατιωτών που βρίσκονταν στο Μέτωπο, θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν τη γνώση μας για την εκλογική διαδικασία; Παρότι μια τέτοια μελέτη υπερβαίνει τις δυνατότητες του παρόντος άρθρου, επιχειρήθηκε μία, απολύτως ενδεικτική, εξέταση ημερολογίων στρατιωτών.³⁶ Ο Μικρασιάτης Χαράλαμπος Πληζιώτης, που βρισκόταν στη Σμύρνη την ημέρα των εκλογών, σημειώνει: «Εκλογαί, δεν εψίφισα τίποτα».³⁷ Ο Χρήστος Καραγιάννης είχε μετακινηθεί μαζί με άλλους από το μέτωπο της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα, για να φρουρούν τα εκλογικά τμήματα και όπως σημειώνει, «εγώ είμαι στρατιώτης και δεν

34. *Κόσμος*, 1.11.1920. Η εφ. *Κόσμος* εκδιδόταν στη Σμύρνη από το 1917. Βλ. Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959, σ. 228-232.

35. *Η μικρασιατική εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη. Οι ανταποκρίσεις του από το Μέτωπο (1919-1922)*, Εισαγωγή – επιμ. Ειρήνη Σαρίογλου, Αθήνα 2019, σ. 213.

36. Από τα δέκα εκδεδομένα ημερολόγια που εξετάστηκαν, σημειώνονται μόνο όσα έχουν αναφορά στις εκλογές. Τα ημερολόγια των στρατιωτών της Μικράς Ασίας έχουν αποτελέσει αντικείμενο ποικίλων προσεγγίσεων, βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Καμούζης – Αλέξανδρος Μακρής – Χαράλαμπος Μηνασιδής (επιμ.), *Έλληνες στρατιώτες και μικρασιατική εκστρατεία*, Αθήνα 2022.

37. Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του Μετώπου, 1920-1921 (Μικρά Ασία-Θράκη)*, Εισαγωγή – επιμ. Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, Αθήνα 1991, σ. 105.

ψηφίζω».³⁸ Τέλος, ο Αθανάσιος Κ. Αργυρόπουλος που βρισκόταν στην Αδριανούπολη σημειώνει: «Η εκλογή γίνεται μετά μεγάλου αναβρασμού και πείσματος, εναντίον του Βενιζελισμού. Πολλοί στρατιώται μαυρίζουν το ψηφοδέλτιο, τα ονόματα των Βενιζελικών, εις τα καζάνια των μαγειριών και αθορύβως ρίπτουν τα ψηφοδέλτια εις το κιβώτιο».³⁹ Οι παραπάνω τηλεγραφικές σημειώσεις δεν περιλαμβάνουν πληροφορίες σχετικά με την εκλογική διαδικασία στο Μέτωπο. Ανέλπιστα, η αναλυτικότερη περιγραφή προέρχεται από μία γυναίκα, τη «Μάνα του στρατιώτη» Άννα Παπαδοπούλου. Από τη Φιλαδέλφεια, όπου βρισκόταν, σημειώνει στο ημερολόγιο της, στις 2 Νοεμβρίου: «Χθες, ημέρα των εκλογών [...] ήκουσα να λένε οι στενοκέφαλοι: «Θα τον μαυρίσωμε». [...] Το πρωί, από περιέργεια, ερωτώ ένα μικρό βοηθητικό νοσοκόμο ποιόν θα ψηφίση. Είχε σφραγισμένο τον φάκελλό του και δεν θέλησε να μου πη. Στην επιμονή μου το άνοιξε και είδα όλους τους υποψήφιους Θεσσαλονίκης σβησμένους και άφηνε λευκούς μόνο το αντιπολιτευόμενον κόμμα. Του πήρα το ψηφοδέλτιό του κι' έφυγα. [...]».⁴⁰ Το παραπάνω απόσπασμα αποτυπώνει ξεκάθαρα τα περιθώρια αυθαιρεσιών που υπήρχαν εντός του στρατού –ακόμα και από μια γυναίκα– και τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση ασκήθηκαν.⁴¹

Μετεκλογικά

Την επομένη των εκλογών η *Πατρίς* με τίτλο «Θα νικήσωμεν την μεγαλύτεραν νίκην της τελευταίας δεκαετίας» δημοσίευε τα αποτελέσματα που είχαν συγκεντρωθεί μέχρι τις 3:00 το πρωί στο Υπουργείο Εσωτερικών. Τα ξημερώματα όμως, με έκτακτη έκδοση, η εφημερίδα δημοσίευε την είδηση ότι το ΚΦ «κατεψηφίσθη σχετικώς παντού»,⁴² κάνοντας λόγο για μικρή διαφορά, η οποία θα μπορούσε να ανατραπεί μετά την καταμέτρηση των ψήφων του Μετώπου. Φαίνεται πως κάποια πρώτα

38. Χρήστος Καραγιάννης, *Το ημερολόγιον, 1918-1922*, Αθήνα 1976, σ. 203. Η περιπετειώδης μετακίνησή του περιγράφεται αναλυτικά στις σ. 193-203.

39. Αθανάσιος Κ. Αργυρόπουλος, *Μνήμες πολέμων 1917-1922*, Αθήνα 1985, σ. 46.

40. *Ως ελευθέρα πολίτις... Ημερολόγιο εκστρατείας 1912-1926 Άννας Παπαδοπούλου Μελά*, επιμ. Αντώνης Θ. Σταυρίδης, Αθήνα 2010, σ. 421-422.

41. Η Άννα Παπαδοπούλου απομακρύνθηκε από το μικρασιατικό μέτωπο με εντολή του Αναστ. Παπούλα στις 3.9.1921 με την αιτιολογία της προπαγάνδας υπέρ του Βενιζέλου, βλ. Αντώνης Θ. Σταυρίδης, *Άννα Μελά Παπαδοπούλου*, Αθήνα 2010, σ. 284-286.

42. *Πατρίς*, 2.11.1920.

αποτελέσματα που είχαν φτάσει από το μικρασιατικό μέτωπο έδιναν επί 2.500 ψήφων 2.200 στο ΚΦ, γεγονός που δημιούργησε αρχικά προσδοκίες ακόμα και στον Ελ. Βενιζέλο,⁴³ και προκάλεσε έντονη φημολογία για ενδεχόμενη εκλογική ανατροπή από τα αποτελέσματα του Μετώπου. Σύντομα όμως έγινε αντιληπτό ότι η ήττα του ΚΦ ήταν αναπότρεπτη, γεγονός που ανάγκασε τους Κ. Ρακτιβάν και Μ. Νεγρεπόντη να προχωρήσουν σε σχετική διάψευση.⁴⁴ Όπως σημείωνε η *Μακεδονία* στο κύριο άρθρο της, «Η αλλοίωσις των αποτελεσμάτων των εκλογών από την ψηφοφορίαν του μετώπου δεν είνε, δυστυχώς, δυνατόν να είνε εκτάσεως τώσης, ώστε να υπάρχη πιθανότης να δώση την εκλογικὴν νίκην εις την Κυβέρνησιν των Φιλελευθέρων».⁴⁵

Στην άλλη άκρη του Αιγαίου, στη Σμύρνη, όπου αρχικά η υπηρεσία λογοκρισίας παρακρατούσε τα ειδησεογραφικά τηλεγραφήματα,⁴⁶ η εκλογική νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης δημοσιεύθηκε στον Τύπο στις 3 Νοεμβρίου. Σε αντίθεση όμως με την Ελλάδα, η καταμέτρηση των ψήφων της Μικράς Ασίας προχωρούσε με πολύ αργούς ρυθμούς. Καθώς τα ανά εκλογική περιφέρεια αποτελέσματα του Μετώπου θα αθροίζονταν από τα Πρωτοδικεία με τα αντίστοιχα της επικράτειας, η καθυστέρηση δεν επέτρεπε την ανακήρυξη των κατά τόπους βουλευτών. Η κυβέρνηση Δημήτριου Ράλλη, που ορκίστηκε στις 3 Νοεμβρίου, ανέβαλε την έναρξη των εργασιών της Βουλής για τις 26 του ίδιου μήνα και παράλληλα ο πρωθυπουργός με τηλεγράφημά του προς τον ύπατο αρμοστή Σμύρνης ζητούσε την επίσπευση έκδοσης των αποτελεσμάτων. Στις 13 Νοεμβρίου με τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών ο Αρ. Στεργιάδης εκτιμούσε ότι η καταμέτρηση θα ολοκληρωνόταν σε μία εβδομάδα,⁴⁷ σημείωνε ωστόσο πως «η ψηφοφορία αύτη δεν θα εκφράση την ανεπηρέαστον και ανόθευτον θέλησιν των ψηφοφορησάντων».⁴⁸ Σύμφωνα με την

43. Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 585.

44. *Εσπερινή*, 3.11.1920.

45. «Προ της λαϊκής θελήσεως», *Μακεδονία*, 3.11.1920. Επισημαίνεται ότι με τη λέξη «αλλοίωση» εννοείται η μεταβολή του αποτελέσματος.

46. Η υπηρεσία λογοκρισίας είχε παρακρατήσει επίσης και ιδιωτικά συνθηματικά τηλεγραφήματα, όπως («ο αετός φτερούγισε»), σαφής αναφορά στον βασιλιά Κωνσταντίνο, του «αετού τον γιο». Βλ. Μ. Α. Ροδάς, *Η Ελλάδα στην Μικράν Ασία*, ό.π., σ. 188.

47. Σύμφωνα με τον Στεργιάδη, οι ψηφοφόροι στο μέτωπο της Μικράς Ασίας ανέρχονταν σε 74.000 και είχαν καταμετρηθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή 46.000 ψηφοδέλτια, βλ. *Κόσμος*, 15.11.1920.

48. *Καθημερινή*, 13.12.1920.

Πατρίδα, ο Στεργιάδης τόνιζε «ότι ενδείκνυται η ακύρωσις του ατυχούς νόμου περί ψηφοφορίας των στρατιωτικών εις το μέτωπον ήτις θα συνεπιφέρει και ακύρωσιν αποτελεσμάτων».⁴⁹

Από τη στιγμή που δημοσιοποιήθηκαν –όχι τυχαία ενδεχομένως– οι απόψεις του Αρ. Στεργιάδη, άρχισαν να πληθαίνουν τα δημοσιεύματα για ενδεχόμενη ακύρωση των εκλογών του Μετώπου, με στόχο την ανακήρυξη των βουλευτών και τη σύγκληση της Βουλής.⁵⁰ Όπως σημείωνε ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής σε επιστολή του προς τον Ελ. Βενιζέλο, έως τις 16 Νοεμβρίου δεν γνώριζαν πόσοι και ποιοι είχαν εκλεγεί με το ΚΦ «[...] διότι η ανακήρυξις δεν εγένετο έτι, ουδέ τα αποτελέσματα του μετώπου έφτασαν, μολονότι είναι αμφίβολου αν θα ληφθώσιν υπ' όψει υπό της Κυβερνήσεως».⁵¹ Πέρα από την πολιτική αξιοποίηση της καθυστέρησης έκδοσης των αποτελεσμάτων από την κυβέρνηση Ράλλη, το πρόβλημα της μη ανακήρυξης βουλευτών αφορούσε όλα τα κόμματα και τους υποψήφιους. Δεδομένου όμως ότι οι εκλογές στο Μέτωπο είχαν διενεργηθεί, οι ψήφοι αυτές δεν μπορούσαν να μην προσμετρηθούν για την τελική έκδοση των αποτελεσμάτων. Η σολομώντεια λύση στο αδιέξοδο δόθηκε στις 21 Νοεμβρίου, παραμονή του δημοψηφίσματος, οπότε δημοσιεύθηκε Νομοθετικό Διάταγμα για την εξέλεξη του κύρους της ψηφοφορίας στο Μέτωπο από το Εκλογοδικείο⁵² και έως τότε αναστελλόταν η έκδοση των προσωρινών αποτελεσμάτων από τα κατά τόπους Πρωτοδικεία.⁵³ Το ΝΔ άνοιγε στην πραγματικότητα τον δρόμο για την υποβολή ενστάσεων στο Εκλογοδικείο, η οποία, όπως αναφέρθηκε, δεν προβλεπόταν από τον Ν. 2484/1920. Επιπλέον, η απόφαση του Εκλογοδικείου θα αφορούσε συνολικά την ψηφοφορία στο μέτωπο Μικράς Ασίας και Θράκης και όχι επιμέρους εκλογικά τμήματα, γεγονός που δεν άφηνε περιθώρια για μερική κύρωση ή ακύρωση αποτελεσμάτων. Όχι τυχαία, ταυτόχρονα με την έκδοση του ΝΔ, ο Άρειος Πάγος τροποποίησε τη

49. *Πατρίς*, 13.11.1920.

50. *Καθημερινή*, 19.11.1920. Παράλληλα, δημοσιεύματα ανέφεραν ότι σε πολλά τμήματα του Μετώπου είχε ματαιωθεί η ψηφοφορία, βλ. *Πατρίς*, 20.11.1920 [470], *Καθημερινή*, 20.11.1920.

51. Βλ. *Στρατηγού Π. Γ. Δαγκλή. Το αρχείο του*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, τ. Β', Αθήνα 1965, σ. 380.

52. ΝΔ «περί εξελέξεως του κύρους της γενομένης ψηφοφορίας των εν εκστρατεία αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών κλπ», ΦΕΚ 267/1920.

53. Κάποια Πρωτοδικεία είχαν προχωρήσει σε ανακοίνωση των προσωρινών αποτελεσμάτων [της ψηφοφορίας των πολιτών] εν αναμονή των αποτελεσμάτων του Μετώπου.

σύνθεση του Εκλογοδικείου, επαναφέροντας δικαστές που είχαν εκδιωχθεί την περίοδο 1917-1920.⁵⁴

Στο μεταξύ είχαν αρχίσει να φθάνουν στην Αθήνα και κάποιες πρώτες πληροφορίες για την εκλογική διαδικασία στο μέτωπο της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα με επιστολή του νεοδιορισμένου εισαγγελέα στην Υπατη Αρμοστεία Ν. Σκουταρά, «καλπονοθεύσεις εγένοντο εις τας εκλογάς κατά τρόπον όχι μόνον αναίσχυντον αλλά και βλακώδη».⁵⁵ Ο εισαγγελέας επικαλούνταν την έκθεση των επιτροπών επί της διαλογής των ψηφοδελτίων,⁵⁶ στην οποία καταγράφονταν περιπτώσεις όπου οι φάκελοι με τα ψηφοδέλτια βρέθηκαν στις κάλπες «κατά δεσμίδας ανά εκατόν και τόσον συμμετρικώς τοποθετημένοι ώστε να είναι καταφανές ότι δεν ερρίφθησαν διά της οπής», άλλες στις οποίες «οι φάκελοι μετά των δελτίων [...] ευρέθησαν καθαροί και άνευ ουδεμίας πτυχής» και άλλες με σημαδεμένους φακέλους. Επιπλέον σημείωνε πως στη Σμύρνη «διένειμον στρατιωτικά ενδύματα εις πολίτας ολίτινες εψήφισαν ως δήθεν στρατιώται». Τέλος έκανε λόγο και για «δήθεν επιθεώρηση» του Α. Παρασκευόπουλου και για προεκλογική του ομιλία του στον Κασαμπά όπου «εξητωκραύγασεν υπέρ του Βενιζέλου πλην όμως κανείς εκ των ανδρών του ιππικού δεν τον εμιμήθη». Σύμφωνα με τον Ν. Σκουταρά, ο Παρασκευόπουλος «αντιληφθείς ότι δεν ήταν τα πράγματα καλά» κάλεσε το επιτελείο και τους δήλωσε ότι «εάν αι εκλογαί δεν είναι υπέρ ημών θα κατέλθω ο στρατός εις Σμύρνην και επιβιβασόμενος πλοίων θα εκπλεύση εις Αθήνας διά να εγκαταστήση την Κυβέρνησιν όπου θέλει».⁵⁷ Η επιστολή του φιλοκυβερνητικού εισαγγελέα, παρότι ο ίδιος επικαλούνταν έκθεση της επιτροπής,

54. Πατρίς, 22.11.1920. [476] Για τις διώξεις δικαστών βλ. ενδεικτικά Ελισάβετ Παπαχρήστου, *Ο αντιβενιζελισμός (1917-1920)*, Αθήνα 2024, σ. 145-148.

55. ΓΑΚ, Σύμμεικτη συλλογή (Κ95δ), Επιστολή Ν. [Σκουταρά] προς [;] Δημητράκη, 4.12.1920.

56. Η έκθεση είχε σταλεί στον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, σύμφωνα με τον ίδιο. Περισσότερα για την εν λόγω έκθεση βλ. στη συνέχεια του κειμένου.

57. Είναι φανερό εδώ η προσπάθεια να συσχετιστεί ο Α. Παρασκευόπουλος με την Εθνική Άμυνα στην Κωνσταντινούπολη. Από την πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Καμουζής, «Από “σωτήρας της φυλής” “ευεργέτης των Τούρκων”: Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 (2011), σ. 151-193· Νίκος Βαφέας, *Από τον λιποτάκτη στον αντάρτη*, Αθήνα 2022, ιδίως σ. 129-156. Στο «επεισόδιο» με τον Α. Παρασκευόπουλο στον Κασαμπά αναφέρεται και ο επίλαρχος Ιωάννης Χρ. Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού. Σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, επιμ. Κ. Δαφνής, Αθήνα 1987, σ. 59-60, όπως παρατίθεται στο Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 611-612.

δύσκολα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στο Εκλογοδικείο από τη βασιλόφρονα παράταξη χωρίς περαιτέρω στοιχεία.

Η αναμενόμενη εκδίκαση της ψηφοφορίας του μετώπου της Μικράς Ασίας ξεκίνησε στο Εκλογοδικείο στις 14 Δεκεμβρίου. Τα σχετικά δημοσιεύματα του Τύπου, καθώς και η ίδια η απόφαση⁵⁸ επιτρέπουν μία «ανασύσταση» των στοιχείων που κατατέθηκαν από πλευράς της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης για την υποβολή ενστάσεων. Φαίνεται πως καταρχάς στοιχειοθετήθηκαν παραβάσεις του ίδιου του Ν. 2484: α) παροχή δικαιώματος, με απόφαση του Γενικού Στρατηγείου, στους απολυθέντες οπλίτες να ψηφίσουν, β) αύξηση, τις παραμονές των εκλογών, των εκλογικών τμημάτων από 42 σε 170, με αποτέλεσμα να μην έχουν διοριστεί αντίστοιχοι δικαστικοί αντιπρόσωποι από τον Άρειο Πάγο,⁵⁹ γ) μη ανάρτηση στα εκλογικά τμήματα του προγράμματος της ψηφοφορίας και των ονομάτων των υποψηφίων ανά εκλογική περιφέρεια και δ) παρεμπόδιση των εκλογικών αντιπροσώπων να μεταβούν στα εκλογικά τμήματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ένορκες καταθέσεις καθώς και τα πρακτικά επιτροπών διαλογής ψήφων, που περιέγραφαν σωρεία πλημμελειών κατά την εκλογική διαδικασία με ευθύνη των αξιωματικών. Ενδεικτικά σημειώνονται: α) συστηματικές ενέργειες για μεταβολή του πολιτικού φρονήματος αξιωματικών και οπλιτών είτε με ομιλίες και διαλέξεις, είτε με απειλές και πιέσεις, β) απαίτηση εφορευτικών επιτροπών να ελέγχονται τα ψηφοδέλτια, γ) καθυστέρηση άμεσης αποστολής των καλπών στις επιτροπές καταμέτρησης, προκειμένου να αλλοιωθούν οι ψήφοι. Αναλυτικότερα παρουσιάζεται ένορκη κατάθεση που αφορούσε το θωρηκτό «Αβέρωφ» και το αντιτορπιλικό «Αετός». Σύμφωνα με αυτή, τα πληρώματά τους θα ψήφιζαν στο χωριό Μπεικός (Beykoz), ωστόσο τελικά αποκλείστηκαν από την ψηφοφορία, καθώς η εφορευτική επιτροπή «αντιλήφθηκε» ότι από τους πρώτους δεκαέξι που είχαν προσέλθει στην κάλπη

58. «Απόφαση Εκλογοδικείου 6/1920 για ακύρωση εκλογών στο μέτωπο Μικράς Ασίας», Αντώνης Π. Παντελής – Στέφανος Ι. Κουτσομπίνας – Τριαντάφυλλος Α. Γεροζήσης, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τ. Α', Αθήνα – Κομοτηνή 1993, σ. 646-653. Πρβλ. «Εκλογαί εν μετώπω Μικράς Ασίας, νομικά και πραγματικά παραβάσεις», π. *Θέμις*, τ. ΛΑ', τχ. 35 (1920), σ. 545-548.

59. Την αύξηση των εκλογικών τμημάτων στο Μέτωπο από 30 σε 150 είχε καταγγείλει η ΗΑ την παραμονή των εκλογών, επικαλούμενη ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών, βλ. *Εσπερινή*, 31.10.1920. Την ημέρα των εκλογών δημοσιεύθηκε «υπηρεσιακή» απάντηση, στην οποία σημειωνόταν πως «ουδέποτε εις ουδένα ανακοινώθηκε ο αριθμός των τμημάτων», καθώς ήταν ευθύνη του αρχηγού του στρατού, βλ. *Πατρίς*, 1.11.1920.

«κατεψηφίζοντο οι τότε κυβερνητικοί υποψήφιοι».⁶⁰ Όπως σημειώνεται, παρά τις διαμαρτυρίες των πληρωμάτων, δεν τους επιτράπηκε να ψηφίσουν, ενώ την ίδια στιγμή μεταφέρονταν με πλοιάρια στο Beykoz πολίτες.

Τα πρακτικά των επιτροπών καταμέτρησης των επιμέρους εκλογικών περιφερειών, που είχε στη διάθεσή του το Εκλογοδικείο και περιλαμβάνονται στην απόφαση, συμπίπτουν σε γενικές γραμμές με όσα σημείωνε στην επιστολή του ο Ν. Σκουταράς. Σε ό,τι αφορά τις περιφέρειες Αττικοβοιωτίας και Θεσσαλονίκης, αναφέρονται: μεγάλος αριθμός «ανέπαφων» φακέλων με απολύτως καθαρά ψηφοδέλτια που «ήγειρον υπονοίας περί της γνησιότητός των», δακτυλόγραφα ψηφοδέλτια του ΚΦ σε πανομοιότυπους φακέλους, ανοιχτοί φάκελοι με ή χωρίς ψηφοδέλτιο. Όπως σημειωνόταν, περισσότερα τέτοια ευρήματα υπήρχαν στις περιπτώσεις που παρατηρήθηκαν («ελλείψεις περί το αλύμαντον των σφραγίδων των ψηφοδόχων κιβωτίων ή φθορά αυτών»). Ανάλογα ευρήματα σημειώνεται ότι υπήρξαν και στις υπόλοιπες περιφέρειες, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται αναλυτικά στοιχεία.⁶¹

Βαρύνουσας σημασίας, ωστόσο, ήταν το πρακτικό της επιτροπής που είχε την ευθύνη διαλογής και κατανομής των φακέλων ανά εκλογική περιφέρεια, ακριβή αποσπάσματα του οποίου περιλαμβάνονται στην απόφαση. Παρότι το εν λόγω πρακτικό δεν πρόσθετε κάποια ουσιαστική πληροφορία από αυτές που είχαν κατατεθεί στο Εκλογοδικείο (κάλπες ελλιπώς σφραγισμένες, ψηφοδέλτια κατά δεσμίδες κ.λπ.), η ημερομηνία κατά την οποία είχε συνταχθεί, 2 Νοεμβρίου, καθώς και τα ονόματα των δικαστών, αξιωματικών και υπαλλήλων της Αρμοστείας Σύμυρνης που το υπέγραψαν,

60. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι το συγκεκριμένο περιστατικό είχε φθάσει, με στοιχεία υπερβολής, στην Αθήνα λίγο μετά τις εκλογές και το καταγράφει η Πηνελόπη Δέλτα: «[...] το πλήρωμα ολόκληρο του Αβέρωφ [...] όλοι, αξιωματικοί και άντρες, την ημέρα των εκλογών μαύρισαν το Βενιζέλο». Βλ. Π. Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1997, σ. 68. Η φήμη αναπαράγεται από την Πηνελόπη Δέλτα και στις *Ρωμιοπούλες*, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, Αθήνα 2015, σ. 1295. Ευχαριστώ πολύ τη Μαργαρίτα Λιάγκα για την υπόδειξη.

61. Ο Φοίβος Γρηγοριάδης, *Διχασμός – Μικρά Ασία, 1909-1930*, τ. Α', Αθήνα 1971, σ. 393, αναφέρει ως χαρακτηριστικό –αλλά όχι μοναδικό– παράδειγμα το άνοιγμα των καλπών και την τοποθέτηση φακέλων με ψηφοδέλτια του ΚΦ «δεμένα με σπάγγο σε πακέτα των 100» από τον Γεώργιο Κονδύλη. Το συγκεκριμένο παράδειγμα αναφέρεται, όχι συχνά, στη βιβλιογραφία, βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδ. Παρασκευόπουλος, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 950, σημ. 65. Σχετικά με το «δέσιμο» ή τις δεσμίδες που βρέθηκαν στις κάλπες, ο Γρηγοριάδης εκτιμά πως αυτό ήταν είτε αποτέλεσμα ταρχής «των εντεταλμένων οργάνων» είτε έγινε σκόπιμα «για να αποκαλύψουν την καλπονοθεία».

δεν άφηναν περιθώρια στο ΚΦ να το αμφισβητήσει ως αφερέγγυο.⁶² Κι αυτό γιατί χωρίς ακόμα να έχει γίνει γνωστή η ήττα των Φιλελευθέρων, τα μέλη της επιτροπής – φίλα προσκείμενα στο ΚΦ– κατέληξαν: «[...] η ψηφοφορία των εκλογών της 1 Νοεμβρίου εν Μικρασιατικώ μετώπω δεν εκπροσωπεί το ειλικρινές και γνήσιον φρόνημα των εκλογέων αλλ' είναι αποτέλεσμα επηρεασμού και καταφώρου νοθείας ήτις έλαβεν χώραν και διά της παραδόσεως εις τους ψηφοφόρους ωρισμένων ψηφοδελτίων προητοιμασμένων και διά της αντικαταστάσεως των εν τοις ψηφοδόχοις κιβωτίοις ριφθέντων ψηφοδελτίων παρά των ψηφοφόρων». ⁶³ Ενδεχομένως το συγκεκριμένο πρακτικό είχε οδηγήσει τον Αρ. Στεργιάδη να εισηγηθεί, πολύ νωρίς, στον νέο υπουργό Εξωτερικών την ακύρωση των εκλογών.

Η απόφαση του Εκλογοδικείου δεν περιλαμβάνει, προφανώς, τα όσα υποστήριξε ή κατέθεσε η πλευρά των Φιλελευθέρων, τα οποία προκύπτουν από τα ελάχιστα δημοσιεύματα των εφημερίδων. Φαίνεται πως οι εκπροσωπούντες το ΚΦ επιχειρηματολόγησαν πως «ήτο αδύνατον κατ' εξοχήν ο Αρχηγός ο υπερμαχήσας πάντοτε των λαϊκών ελευθεριών να συγχωρέση βίαν», ενώ ο Γεώργιος Δουζίνας σημείωσε ότι «ουδεμία παρατυπία εγένετο», ζητώντας ωστόσο να ακυρωθεί η εκλογή σε όποια εκλογικά τμήματα αποδεικνύονταν παρατυπίες και να κυρωθούν τα υπόλοιπα αποτελέσματα.⁶⁴ Είναι φανερό πως το ΚΦ επιχειρούσε, για λόγους τιμής, να μην ακυρωθούν συνολικά τα αποτελέσματα, παρότι δεν προσδοκούσε πλέον ανατροπή του εκλογικού αποτελέσματος. Τελικά, η απόφαση του Εκλογοδικείου, που εκδόθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 1920, ακύρωνε τις εκλογές του μικρασιατικού μετώπου με το αιτιολογικό της άσκησης επιρροής κατά την ψηφοφορία και της μη νόμιμης διεξαγωγής τους.

Η εκδίκαση των εκλογών του μετώπου της Θράκης στο Εκλογοδικείο ξεκίνησε στις 18 Δεκεμβρίου. Και σε αυτή την περίπτωση, όπως αναφέρεται στην απόφαση,⁶⁵ είχαν ψηφίσει απολυθέντες της κλάσης του 1915,

62. Το πρακτικό βασίζεται προφανώς στα ευρήματα των «ψηφοδόχων κιβωτίων» από τα εκλογικά τμήματα της Σμύρνης και των κοντινών περιοχών, που είχαν φθάσει έως τις 2 Νοεμβρίου στα χέρια της επιτροπής.

63. Το πρακτικό είχε δημοσιεύσει στις 13 Δεκεμβρίου η *Καθημερινή* με τίτλο «Αι αρχαί του βενιζελικού κράτους στιγματίζουν επισήμως την οργιώδη εκλογήν του μετώπου», παραθέτοντας και τα ονόματα όσων το υπέγραψαν. Στο ίδιο δημοσίευμα περιλαμβάνονταν η ένορκη κατάθεση λογία στο Φρουραρχείο Σμύρνης την ημέρα των εκλογών, ο οποίος είχε λάβει εντολή να αντικαθιστά τα ψηφοδέλτια στις κάλπες.

64. *Πατρίς*, 16.12.1920.

65. «Εκλογαί εν Μετώπω Θράκης, νομικαί και πραγματικαί παραβάσεις», π. *Θέμις*, τ. ΑΑ', τχ. 36 (1921), σ. 561-562.

κατά παράβαση του νόμου. Προβλήματα είχαν παρατηρηθεί και εδώ με τον διορισμό δικαστικών αντιπροσώπων, καθώς, ενώ αρχικά τα εκλογικά τμήματα ανέρχονταν σε είκοσι, την παραμονή των εκλογών αυξήθηκαν «εις υπερδιπλάσιον αριθμόν». Επίσης οι κομματικοί αντιπρόσωποι της ΗΑ δεν κατάφεραν να φθάσουν στα εκλογικά τμήματα. Επιπλέον, σύμφωνα με ένορκες καταθέσεις αλλά και επικυρωμένα τηλεγραφήματα του Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη, πριν τις εκλογές είχε διαταχθεί μετακίνηση μονάδων στρατού από το μέτωπο στο εσωτερικό της χώρας, καθώς και Μεραρχίας «ης οι άνδρες είχαν το φρόνημα αντιβενιζελικόν [...] όπως αποστερηθώσι του δικαιώματος της ψηφοφορίας». Οι μετακινήθέντες αντικαταστάθηκαν με εντολή του Ζυμβρακάκη με στρατιώτες «εκ των φίλα φρονούντων», προκειμένου να ψηφίσουν το ΚΦ και να αλλοιωθεί το «δυσμενές φρόνημα» του στρατού –πρόκειται για τη μεραρχία Κρήτης. Τέλος, στην απόφαση σημειώνεται πως μετά την ψηφοφορία και πριν οι κάλπες σταλούν στις επιτροπές διαλογής, νοθεύθηκαν τα αποτελέσματα διαφόρων εκλογικών τμημάτων. Μάλιστα, το Εκλογοδικείο αξιοποίησε τηλεγράφημα του Ζυμβρακάκη λίγο πριν τις εκλογές, με το οποίο ζήτησε την ακύρωση διεξαγωγής τους στο μέτωπο «διαβλέπων ότι το φρόνημα των οπλιτών Θράκης ήταν εναντίον των φιλελευθέρων». Τα αποτελέσματα του Θρακικού μετώπου, όπου στις περισσότερες εκλογικές περιφέρειες οι Φιλελεύθεροι είχαν λάβει «δεκαπλασίας περίπου ψήφους έναντι των αντιπάλων»,⁶⁶ ήταν «ανεξήγητα», σύμφωνα με το Εκλογοδικείο. Στις επιμέρους παραβάσεις περιλαμβάνονταν περιπτώσεις κατά τις οποίες οι κάλπες παραδόθηκαν άλλοτε χωρίς πλήρη πρακτικά εκλογής, άλλοτε με ανυπόγραφα πρακτικά, ενώ αναφέρονταν επίσης περιπτώσεις στις οποίες βρέθηκε στις κάλπες μικρότερος αριθμός ψηφοδελτίων από αυτόν που αναγραφόταν στο πρακτικό, καθώς επίσης και ψηφοδέλτια υπέρ του ΚΦ μέσα σε ανοιχτούς φακέλους. Η πλευρά των Φιλελευθέρων, και συγκεκριμένα ο Λουκάς Κουτσοπέταλος, υποστήριξε πως τα τηλεγραφήματα που αποδίδονταν στον Ζυμβρακάκη δεν ήταν γνήσια, καθώς άλλα ήταν ανυπόγραφα και άλλα έφεραν άγνωστη υπογραφή,⁶⁷ ενώ ο Γεώργιος Δουζίνας σημείωσε πως η τότε κυβέρνηση «δεν ήτο ικανή να ενεργήσει νοθείαν εν τω μετώπω Θράκης», όπου βρισκόταν η μεραρχία Σερρών, της οποίας «όλοι οι άνδρες ήσαν βενιζελικοί».⁶⁸ Με βάση τις

66. Το δικαστήριο στο σημείο αυτό παραγνωρίζει τις μετακινήσεις του στρατεύματος ως παράγοντα μεταβολής του αποτελέσματος, παρότι παραπάνω έχει αναφέρει το ίδιο.

67. *Μακεδονία*, 19.10.1920

68. *Πατρις*, 19.11.1920.

παραβάσεις του νόμου και την άσκηση επιρροής επί της ψηφοφορίας, το Εκλογοδικείο εξέδωσε απόφαση με την οποία ακυρώνονταν και οι εκλογές του μετώπου της Θράκης.

Το Εκλογοδικείο, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, είχε στη διάθεσή του και στις δύο περιπτώσεις πλήθος στοιχείων για να στηρίξει τις ακυρωτικές αποφάσεις των εκλογών του Μετώπου· αποφάσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τη –μοναδική στα χρονικά– ακύρωση 100.000 ψήφων, αριθμού καθόλου ευκαταφρόνητου, εάν αναλογιστεί κανείς ότι οι ψηφίσαντες στην ελληνική επικράτεια ανέρχονταν συνολικά σε 742.923.⁶⁹ Δεδομένου ότι δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα εκλογικά αποτελέσματα από το Μέτωπο, δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί το αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι ψήφοι θα μπορούσαν να επηρεάσουν το αποτέλεσμα σε κάποιες εκλογικές περιφέρειες. Τα μόνα γνωστά αποτελέσματα της περιφέρειας Χανίων, που περιλαμβάνουν και τις ψήφους του Μετώπου, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς επιβεβαιώνουν την αναμενόμενη υπερίσχυση του ΚΦ στο προπύργιο του Βενιζέλου.⁷⁰

Η διεξαγωγή εκλογών στο Μέτωπο και η ακύρωσή τους λόγω νοθείας, αναφέρονται –συνήθως τηλεγραφικά– σε όλες τις σχετικές με την περίοδο μελέτες.⁷¹ Η συνοπτική αναφορά δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς το τελικό αποτέλεσμα των εκλογών και οι συνέπειές του –κυρίως σε ό,τι αφορά τη μικρασιατική εκστρατεία– έχει μονοπωλήσει το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον. Κατά συνέπεια, καθώς οι ψήφοι του Μετώπου δεν προσμετρήθηκαν, οι συγκεκριμένες εκλογές παρέμειναν στο περιθώριο.

69. Ο συνολικός αριθμός προκύπτει από τον πίνακα που παρατίθεται στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920», *Πρακτικά Συμποσίου Λίγο πριν την 100ετία: Πώς και γιατί οι Έλληνες υπέστησαν τη μεγαλύτερη Καταστροφή της Ιστορίας τους, Νέα Ιωνία 24-26 Νοεμβρίου 2017*, χ.τ., Δήμος Νέας Ιωνίας 2018, σ. 186. Βλ. τα αναλυτικά αποτελέσματα ανά εκλογική περιφέρεια στο IAMM / Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 36.

70. IAMM / Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 36, χειρόγραφος πίνακας με τίτλο «Συνολικά αποτελέσματα 1 και 15 Νοεμβρίου του Νομού Χανίων συμπεριλαμβανομένων και του Μετώπου [Μικράς Ασίας και Θράκης]». Στα εν λόγω αποτελέσματα αναφέρεται και ο Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 614.

71. Βλ. ενδεικτικά από την πρόσφατη βιβλιογραφία: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 137· Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015, σ. 194-195· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα 2020, σ. 260. Στο έργο του Ν. Πετσάλη-Διομήδη, *Βενιζέλος*, ό.π., σ. 478-614, εξετάζονται για πρώτη φορά αναλυτικά οι εκλογές του Μετώπου, όπως έχει καταδειχθεί στο παρόν άρθρο.

Στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε μία συνολική προσέγγιση των εκλογών του Μετώπου από την πολιτική απόφαση διεξαγωγής τους, στην ψήφιση ειδικού νόμου που θα διασφάλιζε την εγκυρότητά τους, έως την εφαρμογή του στην πράξη, η οποία αποτελούσε ζήτημα ουσίας.⁷² Υπό αυτή την οπτική, η έλλειψη εγγυήσεων για το αδιάβλητο της ψήφου στον Ν. 2484/1920 και η εκχώρηση απόλυτης εξουσίας στον στρατό για τη διεξαγωγή των εκλογών, άφηναν περιθώρια νοθείας, μεταθέτοντας ταυτόχρονα την ευθύνη αλλοίωσης του αποτελέσματος στη στρατιωτική ηγεσία. Οι στρατιωτικές υπερβάσεις της προεκλογικής περιόδου –στις οποίες δεν υπήρξε κυβερνητική αντίδραση– μοιάζει να αποτέλεσαν ενδείξεις για τις υπερβάσεις την ημέρα διεξαγωγής των εκλογών. Όπως αποδείχθηκε, το εύρος της νοθείας ήταν τέτοιο, που η επιτροπή διαλογής –όχι πλέον αποκλειστικά στρατιωτικής σύνθεσης– αρνήθηκε να επικυρώσει τη γνησιότητα των εκλογών, ανοίγοντας τον δρόμο για την ακύρωσή τους. Οι εκλογές του Μετώπου αποτέλεσαν ένα μόνο «επεισόδιο» των εκλογών του 1920, μιας από τις πιο σύνθετες εκλογικές διαδικασίες του ελληνικού κράτους, η προσέγγιση της οποίας μπορεί να φωτίσει όψεις της πολιτικής μιας ταραχώδους περιόδου.

72. Παρότι τη σημασία των παραπάνω έχει αναδείξει ο Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909*, Αθήνα 2003, έχει παραγνωρισθεί –πέραν ελάχιστων εξαιρέσεων– στην περίοδο από το 1910 και μετά.

SUMMARY

Katerina Dede, “*The Mannlicher and the Bayonet Are Replaced by the Ballot and the Pen*”. *The Vote of the Army in the Elections of 1920*

The subject of this article is the elections that were conducted at the front of Asia Minor and Thrace on 1 November 1920. The law of the Venizelos government, on the basis of which officers and soldiers who were stationed at the fronts of Thrace and Asia Minor could exercise their electoral right on the spot, provoked intense reactions. The lack of guarantees for the integrity of the vote, as well as the transfer of responsibility for their conduct to the military leadership, had created, as is argued, the conditions for the distortion of the result. With the tacit consent of the government, the excesses of the military leadership even before the conduct of the elections aimed at the further control and manipulation of the soldiers' vote. The voting process itself, as emerges, was tainted, while the extent of the fraud was such that the competent committees refused to certify the authenticity of the elections. The decisions of the Electoral Court, on the basis of which the elections of the Front were annulled, resulted in 100,000 votes not being counted in the final result. Finally, the law that had given the possibility to the army to exercise its electoral right outside the national territory had already annulled itself during its very implementation.